

... text Olgy Nešporové sumarizuje nejen její dosavadní výzkumy, ale i veškerou odbornou sociologickou, antropologickou i etnografickou literaturu vztahující se k rozebíranému tématu a ke kulturní situaci České republiky. ... V českém prostředí se jedná o jedinečný pohled, který v sobě kombinuje rovinu současnosti s rovinami minulosti.

Prof. PhDr. Josef Kandert, CSc.

... kniha *O smrti a pohřbívání* je výjimečným počinem zkušené sociologické autorky, zaplňuje citelnou mezeru v monografické sociologické produkci – a sice v českém prostředí jen pomalu se etablující plně „sociologie smrti“. ... Práce představuje vynikající zpracování probádaného a společensky vysoce relevantního tématu.

Doc. PhDr. Stanislav Balík, Ph.D.

O smrti a pohřbívání

NEŠPOROVÁ

A4
693

OLGA NEŠPOROVÁ

O smrti a pohřbívání

Centrum demokracie a kultury

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Nešporová, Olga
O smrti a pohřbívání / Olga Nešporová. – Brno : Centrum pro studium
demokracie a kultury (CDK), 2013. – 351 s.
ISBN 978-80-7325-320-2

612.013 * 393 * 2-187 * 316 * 718 * (437.3)

- smrt
- posmrtný život
- pohřební zvyky – Česko
- pohřební zvyky – sociologické aspekty
- pohřby – Česko
- hřbitovy – Česko
- monografie

393 – Smrt. Pohřby. Obyčeje při úmrtí [1]

Univerzita Karlova v Praze
Knihovna společenských věd
Praha 5 - Jinonice

Knih vznikla jako jeden z hlavních výstupů projektu
„Sociální dopady individualizace smrti v současné české společnosti“
(P404/11/P725) podpořeného Grantovou agenturou ČR.

© Olga Nešporová, 2013

© Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013

ISBN 978-80-7325-320-2

ÚVOD

Tématem smrti se někteří cítí odpuzováni, jiní naopak přitahováni. Nesporné je, že smrt je nepominutelným fenoménem, který má dopad na praktické stránky lidského života a fungování všech lidských společností. Smrtelnost nemůže být ponechána bez reakce, jednotlivci, skupiny i celé společnosti se s ní musí nějakým způsobem vyrovnávat a sledování těchto přístupů, ať již na kognitivní či praktické úrovni, může přinést poměrně zajímavá zjištění. Vztahování ke smrti totiž vypovídá mnohé i o životě. I přesto sociologie dlouhou dobu téma smrti (s výjimkou sebevražd) prakticky opomíjela. Změna nastala až v šedesátých letech 20. století, kdy se i díky vlivu příbuzných oborů – sociální antropologie a psychologie – smrt konečně dostala do zorného pole některých amerických, britských a postupně i dalších sociologů. Jejich zájem o téma smrti postupně rostl, takže od devadesátých let 20. století lze již celkem oprávněně označit určitou sekci oboru za „sociologii smrti“. Mezi hlavní oblasti jejího zájmu patří postoje ke smrti, představy o posmrtné existenci, pohřební rituály, problematika umírání a truchlení. V zásadě se tedy jedná o stejné oblasti, kterými se již dříve zabývali sociální antropologové, případně etnografové, ovšem s tím rozdílem, že daná témata jsou zkoumána v současných vyspělých společnostech a zpravidla bývá kladen menší důraz na samotné rituály.

Tato práce si klade za cíl poskytnout alespoň úvodní vhled do problematiky a přinejmenším částečně vyplnit absenci tuzemských sociologických pojednání o smrti. Témata vztahující se ke smrti jsou hojná, já jsem se zaměřila na sledování současné pohřební praxe. Vycházela jsem přitom především z výzkumů, které jsem v posledních deseti letech na toto téma prováděla. Začala jsem kvalitativními výzkumy mezi věřícími lidmi konkrétních pražských náboženských skupin, následně jsem pozornost rozšířila i na „nevěřící“ obyvatele jednoho středočeského města, pak přibyl výzkum pomníčků u silnic a nakonec jsem se výzkumem realizovaným ve čtrnácti pohřebních organizacích rozmístěných po celém území

České republiky snažila získat obecnější celorepublikový pohled na danou problematiku. Kvalitativní výzkum sice umožnil sledovat téma více do hloubky a odhalovat představy a významy, jež aktéři přikládali určitým jevům, nicméně je zřejmé, že nepřináší reprezentativní zjištění, která by bylo možno vztáhnout na celou českou společnost.

Výběr lokalit především na území středních Čech, severních Čech a Prahy byl záměrný, umožnil totiž lépe sledovat novější trendy, které se možná časem rozšíří i v tradičnějších oblastech. Rozhodně jsem však neusilovala o popis posledních výstřelků, spíše jsem se snažila o zachycení aktuálního stavu a běžné praxe, byť s vědomím, že vybrané lokality mohou být v určitých ohledech spíše o krok vpředu než pozadu v porovnání s ostatními. Je nepochybné, že v některých lokalitách České republiky se mohou poměry lišit a lze tam stále ještě nalézt i mnohem konzervativnější zvyky a představy. I proto jsem zjištění z vlastních kvalitativních výzkumů doplnila dostupnými daty z kvantitativních šetření, demografickými údaji a poznatky z literatury, které jednak umožnily určité zobecnění, jednak porovnání a v neposlední řadě i zasazení do širšího dějinného kontextu. Ačkoliv mě primárně zajímal současný stav věcí, v mnohých oblastech jsem se zabývala rovněž vývojem, a to ve 20. století či starším. Věřím totiž, že aktuální situace významným způsobem souvisí se stavem minulým a bez jeho znalosti ji nelze uspokojivě vysvětlit a pochopit.

Kniha je rozdělena do čtyř oddílů. V prvním se věnuji smrti a umírání obecně, přičemž hojně zohledňuji historické hledisko, zmiňuji též demografické poznatky o úmrtnosti a nakonec se zabývám významy, které jsou smrti v současné české společnosti běžnými lidmi připisovány. Druhý oddíl přináší přehled o představách o posmrtné existenci, vyšla jsem opět z připomenutí kořenů, a to v podobě biblické prezentace smrti a posmrtného bytí. Následuje rozbor rozšíření představ o posmrtné existenci a dále podrobnější představení jejich podoby jak mezi současnými „nevěřícími“, tak mezi praktikujícími věřícími. Ve třetím a nejrozsáhlejším oddíle se zabývám pohřbíváním a pohřebními rituály. Nejprve popisují významnou proměnu v pohřbívání, která se udála během 20. století a již bylo zavedení kremace namísto inhumace. Následují po-

pisu současných pohřebních obřadů náboženských a sekulárních a posléze se zabývám jejich četností v rámci zkoumaných lokalit i celorepublikově. Speciální pozornost přitom věnuji novému českému fenoménu – absenci jakýchkoliv pohřebních obřadů, který se snažím jednak přesněji kvantifikovat a jednak vysvětlit. Poslední, čtvrtý oddíl jsem nejprve zaměřila na stávající pohřební infrastrukturu – pohřební služby a hřbitovy, abych následně zvolna přešla k abstraktnějšímu tématu smutku a truchlení v současné české společnosti. Tento oddíl uzavírá samostatná studie věnovaná specifické nové formě truchlení, a sice stavění a udržování pomníčků u silnic obětem dopravních nehod.

Cítím jako milou povinnost na tomto místě poděkovat těm, kteří přispěli ke vzniku této knihy. Velký dík patří samozřejmě všem informátorům, kteří mi poskytli rozhovor a podělili se o vlastní představy a postřehy. Jednalo se téměř o sto osob a skutečnost, že je nejmenuji, neznamená, že si jejich času a ochoty vážím méně, pouze tím plním slib o zachování anonymity, který jsem jim dala. Děkuji i všem kolegům a přátelům, s nimiž jsem v posledním desetiletí vedla rozhovory o smrti a pohřbívání a kteří mi tím poskytli mnohé cenné podněty. Protože nechci zastínit přínos prvně zmíněných, nebudu ani je zmiňovat osobně. Ráda bych též vyjádřila poděkování za cenné připomínky a náměty k rukopisu této knihy oběma jejím recenzentům. Zvláštní poděkování patří také všem, kteří mi pomáhali s přípravou obrazové přílohy a poskytli autorská práva k použitým ilustracím a fotografiím. Největší dík za podporu a trpělivost pak patří mojí rodině, a to nejen jejím živým členům, ale i těm, kteří již zemřeli.

V Dobřichovicích 8. 5. 2013

Olga Nešporová

1 SMRT A UMÍRÁNÍ

1.1 Proměny vztahu ke smrti

Byla v minulosti smrt ochočená?

Francouzský historik Philippe Ariès se snažil popsat evropský přístup ke smrti od starověku po současnost, pročež využíval jak archeologické, tak i písemné prameny, a navíc reflexi i vlastní výzkum pro dobu nejnovější [Ariès 1976, 2000]. Z jeho popisu dějin smrti vychází najevo především ohromný rozdíl mezi takzvanou „ochočenou smrtí“ a „smrtí divokou“, „zakázanou“ či „převrácenou“.

Ochočenou smrtí Ariès označoval přístup ke smrti, který byl podle něj charakteristický pro období až do 19. století, kdy se postoje ke smrti a zacházení s ní začaly v západních společnostech výrazně měnit. Ochočením smrti měl na mysli jednak smíření se smrtí ze strany umírajícího i jeho okolí a zároveň zachovávání určitých zvyků a ceremonií, které provázely umírajícího před smrtí i po ní. Smrt byla blízká, důvěrně známá a často přítomná. Lidé se jí údajně příliš neobávali, protože věděli, jak s ní nakládat. V tomto smyslu lze smrt od starověku až do 19. století vnímat jako oslabenou a zneškodněnou [Ariès 2000]. Přechod ze života ke smrti byl pojímán jako plynulý, smrt nebyla vnímána jako ostrá hranice, mnohde se uplatňovala představa, že mrtví spí [Ariès 2000; Ohler 2001]. Umírající byl středem pozornosti blízkých a řídil se podle zvyků, které byly všeobecně známé a platné. Umírání bylo věcí veřejnou, probíhalo doma, v kruhu rodiny, ale i známých a sousedů, kteří přicházeli umírajícího doprovodit na jeho poslední cestě, případně ho navštívili až po jeho skonu.

Archeologické nálezy lidských ostatků, hrobů a jejich výbavy jsou sice četné, ale o vlastním umírání a jeho vnímání nám bohužel mnoho neříkají. Historické písemné prameny mají zase tu nevýhodu, že se většinou týkaly pouze náboženských či mocenských elit a málo zachycovaly představy a konání běžných lidí. Přesto se badatelé snaží studiem dostupných pramenů a využitím analogií z pozdějších období rekonstruovat obraz minulých dob.

Obr. 1. Zbožné a dobové kresby, Praha 1778. Knihevna Královské kanonie premonstrátů na Strahově

Obr. 2. Kněz uděluje umírajícímu poslední pomazání, z knihy K. Hanla *Die sieben heiligen Sakramente*, Praha 1835. Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově.

Český historik Zdeněk Smetánka se pokusil vylíčit běžný život i smrt raně středověkého sedláka Ostoje, který žil a skonal ve 12. století ve středních Čechách [Smetánka 2004]. V té době se sice již prosazovaly křesťanské myšlenky, ale hojně se mísily s předkřesťanskou vírou. Ostoj zemřel patrně v domě, kde prožil většinu života, a to uprostřed jizby na slaměné (či jiné rostlinné) podestýlce. Důvod, proč neležel na loži či lavici, byl ten, že mrtvé tělo bylo vnímáno jako nebezpečné, a čeho se dotýkalo, bylo později nezbytné zničit nebo nějak rituálně očistit.¹ Sláma pak mohla být po vynesení mrtvého těla spálena během očišťovacích obřadů. Centrální umístění umírajícího umožňovalo seskupení i většího množství lidí kolem něj, možná zde členové rodiny a sousedé (často též příbuzní) pronášeli nějaká zaříkávání, případně už mohl být přítomen

¹ Přesvědčení o nebezpečí či nečistotě mrtvého těla je transkulturně velmi rozšířeno. Propracovaný systém zákazů, příkazů i rituálů očištění po styku s mrtvým tělem lze najít například v judaismu [viz Maccoby 1999].

i kněz, ale to jsou jen dohady bez jasné pramenné opory. Po skonu bylo mrtvé tělo zřejmě omyto a oblečeno nebo zabaleno do látky. Pokud nebylo pohřbeno ještě též den, přes noc u něj byla stráž, aby mrtvý nemohl škodit. Přítomní se patrně bavili, mohli tancovat, hrát hry, pořádát hostiny a pít alkoholické nápoje, jak dokládají pozdější církevní prameny, ve kterých jsou tyto praktiky kritizovány. Před pohřbením bylo mrtvé tělo asi vystaveno na dvoře, kde se mohly konat nějaké obřady, byl-li přítomen kněz, bylo patrně vykropeno svěcenou vodou. Ostojeovo mrtvé tělo bylo uloženo do hrobu na hřbitově, který byl církvi posvěcený, ale kněz v té době nemusel být ještě pohřbívání přítomen [Smetánka 2004: 279–289]. Křesťanské pojetí smrti se v prostředí českého venkova prosazovalo zvolna, patrně stále převládaly starší místní zvyky a pověrečné praktiky [viz též Sommer 2001: 37–51].

Ve Francii se změny uskutečnily o něco dříve. Zhruba od 12. století se tam začalo více prosazovat individuum, což mělo i dopady v oblasti smrti. Při pohřbu a dalších záležitostech s tím spojených začala hrát větší roli církev; byla při nich důležitá přítomnost kněze, řeholníků a později (přibližně od 14. století) i členů laických náboženských bratrstev.² Umírání i pohřbívání se řídilo pevně stanovenými zvyky a nařízeními jednak lidovými (tj. různými pověrečnými praktikami, regionálně se lišícími), jednak církevními, jejichž dodržování mělo zajistit, aby zesnulý získal dobrý osud na onom světě. Pohřbívání mrtvých v křesťanských kostelech a na hřbitovech v blízkosti světců bylo jedním z opatření, které bylo hojně konáno právě s cílem zajistit mrtvému dobrou posmrtnou existenci. Konání při umírání a pohřbívání tedy bylo přesně určené a svázané zvykovými a rituálními pravidly. Živí a mrtví byli v neustálém kontaktu, jejich světy nebyly oddělovány. Umírající byli součástí života živých a hřbitovy byly až do osvícenství místy veřejného života a setkávání [Ariès 2000].

Oproti tomuto staršímu přístupu ke smrti vystupuje kontrastně Arièsem popisovaný přístup moderní. Ten je typický pro 20. století a objevil se poprvé údajně v Severní Americe, odkud se rozšířil

² Náboženská bratrstva laiků byla velmi rozšířená především v 17. a 18. století; podrobněji k jejich fungování v českých zemích [viz Mikulec 2007].

do Anglie, Holandska a zbytku průmyslové Evropy [Ariès 1976: 86]. Moderní přístup se vyznačoval především tím, že odmítl smrt akceptovat a snažil se ji zakrývat pro její ohavnost. Již v 19. století začali příbuzní a blízcí skrývat fakt, že určitý člověk umírá, a záměrně se snažili vyhnout emocím zapříčiněným ošklivostí umírání.³ Tento postup byl ještě umocněn následujícím děním. Od třicátých a zejména padesátých let 20. století došlo ke změně místa smrti. Lidé již neumírali doma v kruhu rodiny, nýbrž v nemocnici o samotě. Iniciativa při umírání tak byla z rodiny přesunuta na nemocniční tým. Emocí se člověk musel vyvarovat, ať již v nemocnici nebo i jinde ve společnosti, to znamená, že je mohl vyjadřovat pouze v soukromí, v skrytu a tajně. Tento stav podle Arièse platil prakticky po celé dvacáté století.⁴

Idealizace minulých časů a tradiční ohočené smrti oproti kritizované moderní divoké smrti je patrně dána i omezeným výběrem dostupných pramenů, se kterými mohl autor pracovat. Je nepochybné, že rytířské eposy, kostelní náhrobky a obrazy nepodávají zřetelný obraz o tom, jak byla smrt vnímána v celé společnosti. Je možné, že vinou značné idealizace nepřinášejí reprezentativní obraz dokonce ani o těch segmentech společnosti, kterých se týkají.

Německý sociolog Norbert Elias se více zaměřil na společnost jako celek a připomněl, že život byl ve feudálních státech většinou nejistý, krátký a divoký a umírání bylo mučivé a plné bolesti častěji než dnes, kdy lékařská věda pokročila a umožňuje klidnější smrt mnoha lidem, kteří by byli dříve umírali ve strašlivých bolestech. Fakt, že umírání bylo nezakrývané, všudypřítomné a důvěrněji známé, podle Eliase rozhodně neznamena, že bylo pokojné [Elias 1998, orig. 1984: 15–19]. Intenzita strachu ze smrti se v průběhu dějin měnila, vysoká byla například ve 14. století po morových ranách, které zasáhly Evropu. Církvi podporovaný strach z pekla patrně příliš nepřispíval k poklidnému umírání. Skutečnost, že lidé věděli, co je po smrti čeká, nemusela nutně přinášet útěchu. Mohli

³ Tento stav mistrně vyličil Lev Nikolajevič Tolstoj v novele *Smrt Ivana Iljiče* [Tolstoj 1959].

⁴ Ariès tuto generalizaci provedl zhruba dvě desetiletí před koncem století, takže nemohl zachytit návrat tematiky smrti do veřejného prostoru na úplném konci 20. století.

se obávat podoby či formy posmrtné existence, očištění či pekelných trestů.

Elias tak vyzdvihl jiné skutečnosti, než kterých si všímal Ariès, čímž došel při shrnutí umírání v minulosti k odlišnému závěru. Oba autoři se však v jednom bodě shodli, a tím byla sociální podpora umírajících, kterou oba hodnotili jako rozvinutější a lepší v minulosti oproti přítomnosti.

„Všeobecně vzato byl v této středověké společnosti život kratší, nebezpečí nekontrolovatelnější, umírání často bolestnější, pocit viny a obava z posmrtného trestu zřetelnější, ale spoluúčast druhých na umírání jednotlivce byla větší.“ [Elias 1998, orig. 1984: 18]

Je přitom zřejmé, že oba autoři interpretovali minulé dění na základě vlastních životních zkušeností, do nichž se promítlo kritické vnímání vztahu ke smrti a umírání ve společnostech druhé poloviny 20. století, ve kterých žili.

V českém prostředí byla smrt ještě na přelomu 19. a 20. století opředena četnými pověrami a v zacházení s ní se uplatňovalo mnoho zvyků, které vycházely jak z těchto pověr, tak z křesťanské

Obr. 3. Peklo, z knihy G. B. Manniho, *Věčný pekelný žalář*, Praha 1676. Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově.

víry [viz Navrátilová 2004]. Například ve venkovském prostředí jižních Čech měli lidé v tomto období „velikou úctu a bázeň k svým mrtvým“ [Domorázek 1895]. U umírajícího se soustředil zbytek rodiny a umírající každému z nich (od nejstaršího po nejmladšího) požehnal. Podobně se domácí lidé modlili za duši umírajícího na Strašecku a Strakonicku, do ruky mu navíc dávali svíci. Římští katolíci si před smrtí zvali domů kněze, aby jim poskytl zaopatření, tedy svátost „posledního pomazání“ [Procházka 1903; Žipek 1895]. Když člověk skonal, otvíralo se okno, protože se věřilo, že duše zemřelého musí mít volný přístup k nebi, jinak by mohla bloudit po domě a děsit ve snech jeho obyvatele. Nejstarší z rodiny zatlačil mrtvému oči, což mělo rovněž přispět k jeho pokoji. Tělo bylo omyto, oblečeno do bílého rubáše a uloženo na prkno tak, aby hlava směřovala k východu. U nohou bylo zapáleno světlo (knůtky v oleji) a u hlavy byla postavena rozsvícená hromnice (tj. svíce svěcená při katolickém svátku Očištvání Panny Marie/Uvedení Páně do chrámu). Žena, která tělo omývala, se modlila „Zdravas Maria“ a „Anděl Páně“. To všechno mělo zamezit tomu, aby k mrtvému tělu měl přístup zlý duch [Domorázek 1895]. Po dvou³ či více dnech pak bylo tělo za doprovodu křesťanských obřadů pohřbeno uloženo do země, tj. v rakvi uloženo do hrobu, případně hrobky.

Zdá se, že smrt byla v českém prostředí ještě na přelomu 19. a 20. století vnímána jako něco nevyhnutelného. Spíše než doktor, který měl smrt odvrátit, se tedy patrně volal kněz, který měl podpořit dobrý odchod z tohoto světa a přispět k příznivému osudu duše mrtvého na onom světě. Nebo se alespoň shromáždění blízcí za umírajícího modlili. Byla to doba, kdy hlavní autoritu nad smrtí mělo náboženství.

Skrývání, medikalizace a tabuizace smrti

K jakým proměnám ve vztahu ke smrti došlo? S nástupem moderních společností v 19. století a v českém prostředí spíše až v průběhu první poloviny 20. století se odehrály mnohé společenské,

³ Dle platných zákonů smělo být tělo pohřbeno nejdříve 48 hodin po smrti.

ideové i demografické změny, které měly výrazný vliv na umírání a smrt. Zlepšení hygienických podmínek a výživy vedlo společně s pokrokem v lékařství k výraznému snížení úmrtnosti. Nejvýrazněji se přitom snížila kojenecká úmrtnost.

Úspěchy lékařské vědy v boji se smrtí se postupně promítly i do obecnější roviny a přinesly ideologické změny. Ty byly nepochybně podpořeny předchozím vývojem a vlivem osvícenství. V českém prostředí pak i vysokou mírou sekularizace. Náboženství tak postupně ztrácelo svoji ústřední autoritu nad smrtí a bylo stále více nahrazováno medicínou. V Anglii již od konce 18. století počínali od umírajících a duchovních přebírat dozor nad smrtí lékaři. Smrt přestala být duchovní cestou (*spiritual passage*) a stala se přírodním procesem kontrolovaným lékaři. Tajemná a metaforická smrt se v novém pojetí proměnila v diskrétní a identifikovatelné nemoci. „Moderní smrt“, která bývá stavěna do protikladu s „tradiční smrtí“, byla typická pro většinu evropských společností 20. století [Walter 2002], v českém prostředí především v jeho druhé polovině. Infekční nemoci byly vymýceny nebo se staly léčitelnými a většina lidí umírala ve stáří. Pouze menšina umírala před dosažením stáří, přičemž hlavní hrozbou se stala rakovina. Diagnóza rakoviny byla často před pacienty skrývána, takže nevěděli, že umírají. Změnilo se i nejčastější místo smrti, které se z domova přesunulo do nemocnic a dalších ústavů zdravotní a sociální péče. Smrt byla skrývána, veřejné a soukromé striktně oddělováno a hlavní kontrolu nad smrtí získala lékařská věda [Walter 2002].

Tento vývoj směřující k zakrývání přirozené smrti a její medikalizaci⁶ vyvolal posléze v západních zemích kritické ohlasy z řad některých psychologů, lékařů i sociologů. Na nevhodné podmínky umírání v moderních společnostech nejprve upozornili autoři působící ve Spojených státech amerických. Sociolog David Sudnow na základě pozorování ve dvou nemocnicích popsal sociální

⁶ Pro anglický termín *medicalisation* používám jako ekvivalent termín medikalizace. Termín označuje všechny spojitě jevy, jako je symbolické převzetí autority a kontroly nad smrtí medicínou, přesunutí místa smrti do nemocnic, péče o umírající zahrnující hojnou měrou podávání léků a vyšetřování na úkor jiné (např. duševní) péče. Někteří čeští autoři používají delší termín medicinalizace pro označení téhož, případně dokonce rozlišují mezi medikalizací a medicinalizací.

organizaci nemocničního prostředí. Jak je pečováno o umírající pacienty, jakým způsobem jsou o smrti informováni pozůstalí, jak se zachází s mrtvými těly a jaký dopad má smrt na chod a sociální organizaci běžného nemocničního provozu. Přitom poukázal na sociální nerovnosti ovlivňující dostupnost a kvalitu lékařské péče a systematické znevýhodnění nízkopříjmových osob, především staršího věku, v této oblasti a dále na skutečnost, že sociální smrt často předchází smrt fyzickou [Sudnow 1967].

Celospolečenskou diskusi o problematice smrti a umírání velmi výrazně ovlivnila Elisabeth Kübler-Ross, americká lékařka a psychiatricka švýcarského původu. Přestože se potřebami nevléčitelně nemocných a umírajících pacientů zabývala již od konce šedesátých let 20. století, do České republiky se ohlasy její práce dostaly až po sametové revoluci [Kübler-Ross 1993, orig. 1969]. Na rozdíl od dobového lékařského přístupu se Kübler-Ross nevěnovala pouze fyzické stránce člověka, ale především psychickým potřebám pacientů, zejména umírajících. Z jejích výzkumů v nemocnicích vyšlo najevo, že právě tato stránka je ke škodě pacientů nemocničním personálem silně opomíjena. Pacienti tak umírali v nemocnicích, kde sice byli po materiální stránce dobře zabezpečeni, nicméně tam nenacházeli prakticky nikoho, s kým by si mohli popovídat a řešit svůj úděl. Zejména lékaři byli v tomto ohledu nejstriktnější a fakt smrti se snažili pokud možno zakrýt. Mimo jiné patrně také proto, že svědčil o jejich neúspěchu, s nímž se sami museli vyrovnávat. Na základě rozhovorů s nevléčitelně nemocnými tak Kübler-Ross dospěla k jednoznačnému závěru, že je třeba se více věnovat emocionální a duševní stránce pacientů, a vytvořila i jakousi ideálně typickou konstrukci (ve Weberově smyslu) pěti stadií umírání, kterými umírající člověk prochází [Kübler-Ross 1993, orig. 1969].

Jako reakce na kritizovaný přístup lékařů – nadměrnou medicalizaci, byrokratizaci a technickou orientaci léčby – vzniklo tzv. hospicové hnutí a koncept paliativní (útěšné) medicíny. Za zakladatelku moderního hospicového hnutí je považována Angličanka Cicely Saunders. Jeho hlavní myšlenkou bylo zlepšení podmínek pro umírající a uvedení „dobré smrti“ do praxe, pročež byl roku 1967 v Londýně založen první moderní hospic St. Christopher's.

Hlavní snahou tedy nemusí být samotná léčba nemocného, ale za důležitou je považována náležitá péče o klienta i v případě, že již není naděje na jeho vyléčení. Jako ústřední se pak jeví tišení bolesti, snaha zajistit nejen fyzickou stránku člověka, ale též se mu věnovat tak, aby byly naplněny jeho sociální a psychické potřeby [Haškovcová 2000; Saunders 1990; Svatošová 1995].

Vraťme se ještě do šedesátých let 20. století, kdy se v sociálních vědách pozvolna začalo poukazovat na tabuizaci smrti v moderních západních společnostech, a věnujme tomuto konceptu podrobnější pozornost. Přestože se jedná o zjednodušenou konstrukci, úspěšný a rozšířený koncept tabuizace smrti do určité míry výstižně odrážel realitu, což bylo nepochybně důvodem, proč se dostal do širšího povědomí a byl hojně využíván i v médiích (v ČR ještě na přelomu druhého a třetího tisíciletí). Je zřejmé, že tabuizace neplatila absolutně, ale týkala se především oblasti přirozené smrti, která byla v porovnání s předchozími obdobími více skrývána (jak přesunutím místa umírání, tak i pohřebních povinností na profesionály pohřebních služeb), a méně se o ní na veřejnosti hovořilo.

V první polovině 20. století se problematikou smrti mezi společenskými vědci zabývali prakticky výlučně sociální antropologové, kteří ji popisovali především v kontextu domorodých společností [např. Gennep 1997, orig. 1909; Hertz 1960, orig. 1907; Malinowski 1954, orig. 1925]. Sociologové téma smrti opomíjeli, s výjimkou specifického způsobu smrti sebevraždou, kterou zajímavým způsobem jako sociální fakt a důsledek společenské anomie interpretoval francouzský sociolog Émile Durkheim [1975, orig. 1897]. Nutno zmínit, že ještě před ním se sociologickému výkladu fenoménu sebevraždy věnoval Tomáš Garrigue Masaryk [1998, orig. 1881]. Masaryk i Durkheim sebevraždu vnímali jako projev sociální patologie. Smrt pro ně byla něčím nepřirozeným, čím se nemáme zabývat, a pokud ano, pak jen proto, abychom to odvrátili, což byl právě případ sebevraždy. Nejen ve společenskovedních studiích, ale i v euroamerických společnostech první poloviny 20. století se tedy smrt stala marginálním tématem. A to přesto, že ze života lidí nezmizela, ba právě naopak. Toto období přineslo dvě světové války, v nichž zahynulo ohromné množství lidí. Někteří britští autoři vznesli domněnku, že i tato tvrdá realita mohla

příspěvek k tomu, že o smrti se pokud možno nemluvílo a že důraz moderní společnosti se v souvislosti s vývojem lékařské vědy zaměřoval především na lepší zdraví a delší život [Jupp, Walter 1999]. Pro ruské prostředí 20. století byla podobná příčina vedoucí k vytěsnění smrti z veřejného diskursu shledána zejména v hojných úmrtích v gulazích [Merridale 2000].

Zlom směřující k otevřenější tematizaci smrti v západních společnostech, který nastal v šedesátých letech 20. století, byl předznamenán již v letech padesátých. Tehdy totiž britský sociolog a antropolog Geoffrey Gorer, vedle Arièse jeden ze dvou nejznámějších zastánců teze, že smrt je v moderní společnosti tabu, publikoval článek nazvaný „The Pornography of Death“ [Gorer 1955]. O deset let později Gorer publikoval celou knihu věnovanou dobovým britským pohřebním praktikám [Gorer 1967]. Gorer přirovnával postoj ke smrti v moderní společnosti k postoji vůči sexu ve viktoriánské době a poukazyval na to, že zatímco o sexu se ve společnosti začalo otevřeně hovořit, téma smrti jej svým způsobem nahradilo a stalo se tabu. Dokonce se zmínil o tom, že ke smrti, truchlení a umírání se přistupuje stejně jako kdysi k porodu. O obojím se ve společnosti nemluvílo, přestože nelze pominout skutečnost, že jak smrt, tak rození byly běžnou realitou [Gorer 1955]. Gorer dále upozorňoval na fakt, že po první světové válce se postupně vytratily smuteční rituály, což podle něj přináší lidem psychické problémy. Společnost, která odmítá hovořit o smrti jako o běžné záležitosti všedního života, jež se týká každého jedince, se následkem toho stává posedlou hororovými komiksy, válečnými filmy a pohromami [Gorer 1955; Gorer 1967: xxv, 197].

Ne všichni autoři se však domnívají, že by zásadní zvrát ve smýšlení a postoji ke smrti, konkrétně její popírání a tabuizace, nastal hned po první světové válce. Například Peter C. Jupp tvrdí, že pro formování moderního postoje ke smrti byla zásadnější druhá světová válka [Jupp, Walter 1999]. Právě po ní totiž nastal ohromný zvrát v lékařské péči a umírání se stalo téměř výhradně záležitostí starých lidí, bylo institucionalizováno a dostalo se pod lékařskou kontrolu. Také pohřební přípravy přestaly být prováděny rodinnými příslušníky a namísto toho začaly být organizovány a vykonávány pohřebními ústavy.

Také výše zmíněný německý sociolog Norbert Elias patřil mezi stoupence konceptu tabuizace smrti v moderní společnosti. Dle jeho soudu tato situace a její rozsah nemá v minulosti obdoby:

„Dosud nikdy v dějinách lidstva nebyli umírající tak sterilně odsouváni do zákulisí společenského života, mimo zraky živých; dosud nikdy nebyly lidské mrtvoly expedovány z úmrtního lože do hrobu tak hygienicky, bez zápachu a s takovou technickou dokonalostí.“ [Elias 1998: 23, orig. 1984]

Diskurs o smrti, hrobech a souvisejících záležitostech podle něj podléhá striktní sociální cenzuře, která v dějinách nebyla nikdy tak silně rozvinutá. Elias podobně jako Gorer připomínal v souvislosti s tematizací smrti ve společnosti tabuizaci sexuality a upozorňoval na existenci tzv. civilizačních zábran, které vytvářejí bariéry proti veřejnému zaobírání se určitými tématy. Hovořil o uvolnění sexuálních tabu a poukazyval na to, že na konci osmdesátých let 20. století bylo již možné o sexuálních problémech mluvit poměrně otevřeně i s dětmi, zatímco o smrti nikoliv [Elias 1998: 37–39]. Podle Eliase se tendence k vytěšňování lidské smrti a umírání během 20. století „nijak nezmenšila, spíše vzrostla.“ [tamtéž: 40]. Marginalizace problematiky smrti byla navíc umocněna zvýšeným zájmem o mládí a osobnostní rozvoj, v této souvislosti lze hovořit o kultu mládí. Ten se vyznačuje zájmem o hodnoty, jež začaly být (a dodnes jsou) v západních společnostech oceňovány více než stáří a zkušenosti, které jsou často spojovány spíše s negativními rysy, stagnací, či přímo úpadkem [Charmaz 1980: 34–36; Sokačová 2005].

Eliasovo přesvědčení o vytěsnění smrti na okraj společnosti ve 20. století však musí být podle mého názoru bráno s jistou rezervou. Na jeho konci se totiž o smrti v západních společnostech hovořilo nepochybně otevřeněji než v letech padesátých. Výrazně přibýlo nejen odborné literatury pojednávající o smrti z různých perspektiv, ale i popularizační literatury určené pozůstalým, tematizující doprovázení umírajících a vyrovnání se s odchodem blízkého [viz bibliografii Southard 1991]. Je tedy nutné připustit, že tabuizace nebyla naprostá a týkala se jen určitých oblastí smrti.

Někteří autoři (R. Blauner, R. G. Dumont, D. C. Floss) již v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století poukazovali na sociální a geografickou determinaci skrývání smrti a kladli důraz na individuální, nikoliv kolektivní aspekt popírání smrti [Přidalová 1998: 347–361]. Na zmíněné starší autory navázal počátkem devadesátých let britský sociolog Tony Walter, který revidoval a zeslabil tezi o vytěsňování smrti v moderní západní společnosti úpravou jejího generalizujícího charakteru [Walter 1991]. Walter především upozornil na skutečnost, že míra tabuizace se měnila s časem i podle místa, přičemž od šedesátých let 20. století se tento postoj již značně posunul. Vedle toho poukázal na fakt, že v důsledku sociodemografických změn, hospitalizace umírajících a snížení míry úmrtnosti se smrt po druhé světové válce nestala ani tak jevem „zakázaným“ jako spíše skrytým. Rovněž vznesl připomínku, že vytěsňování smrti se omezovalo zejména na dvě profesní skupiny – lékařský personál a pracovníky médií – které ovšem výrazně ovlivňují smýšlení celé společnosti. I Walter, podobně jako Elias [1998: 24–28, 50], upozorňoval na ztrátu kognitivních rámců a jazykových obrátů, kterými by bylo možné o smrti mluvit a zacházet s ní, což vyvolává nesnáze a trapné situace. Zdůraznil ovšem, že každá společnost se musí nevyhnutelně vyrovnávat se smrtí jak popíranou, tak akceptovanou, což je obtížné právě tehdy, když nedisponuje koherentními rituálními praktikami. V návaznosti na své předchůdce pak připomněl, že v moderní společnosti je to primárně jednotlivec, kdo popírá smrt, a nikoliv společnost jako celek [Walter 1991].

Koncem 20. století se však začalo o smrti, a to i o té přirozené, opět hovořit jak ve vědeckých kruzích sociálních věd, tak i mezi běžnou populací, které byla určena řada popularizačních knih, nejčastěji zaměřených na pomoc umírajícím a pozůstalým. Umírání a smrt přestaly být společensky tabuizovanými tématy, přičemž někteří autoři na přelomu tisíciletí přímo upozorňovali na návrat či renesanci smrti a umění umírat v Evropě a Severní Americe [Arnason, Hafsteinsson 2003; Nassehi, Brügggen, Saake 2002; Walter 2002]. Smrt a umírání se opět staly běžnou záležitostí života, o níž lze veřejně hovořit. Změny v organizaci smrti a zacházení s ní, které proběhly během 20. století, však již zvrátit nelze. Většina lidí tak dnes umírá v nemocnicích či zařízeních hospicového typu,

nikoliv doma v kruhu rodiny. Péče o umírající se však zlepšila a personál se snaží více věnovat také jiné než jen fyzické stránce člověka. Na Západě vznikly organizace, které se snaží pomoci pozůstalým a nahrazují tak dřívější roli širší rodiny a sousedů. Také přípravy pohřbu se změnily, sice je z velké části převzaly pohřební ústavy, ale ty se v západních zemích snaží maximálně vyjít vstříc individuálním přáním zákazníků [Schäfer 2007; Laderman 2003].

České prostředí ovlivněné komunistickým režimem ve druhé polovině 20. století je v problematice detabuizace smrti i v reálných proměnách podmínek umírání poněkud pozadu. Zatímco v některých západních společnostech začala být důstojnému umírání a konceptu tzv. dobré smrti věnována větší pozornost již od sedmdesátých let 20. století, v České republice se toto téma rozvinulo až na přelomu tisíciletí. Konceptu tzv. dobré smrti bude věnována jedna z následujících kapitol (1.3). Nejprve se však podívejme na přesnější data, která popisují dlouhodobé proměny úmrtnosti i realitu umírání ve druhé polovině 20. století a na počátku třetího tisíciletí. I z nich jsou rozdíly mezi západní a východní Evropou zřejmé.

1.2 Demografické údaje o smrti

Teorie epidemiologického přechodu

Výrazný pokrok ve zdravotní péči industrializovaného světa, kdy od poloviny 18. století začala postupně výrazně narůstat střední délka života,⁷ se pokusil vysvětlit demograf Abdel L. Omran. Vytvořil tak teorii epidemiologického přechodu [Omran 1971]. Podle ní lze rozdělit společnosti v průběhu dějin na tři skupiny podle úmrtnosti a naděje dožití při narození.⁸ První fáze je označována jako

⁷ Střední délka života (též naděje dožití) udává průměrný počet let, který má před sebou jedinec v určitém věku, pokud by zůstaly zachovány stejné úmrtnostní poměry. Vypočítává se z úmrtnostních tabulek a lze ji určit pro jakýkoliv věk. Vzhledem k odlišné úmrtnosti mužů a žen je často konstruována pro každé pohlaví odděleně.

⁸ Naděje dožití (též střední délka života) při narození udává předpokládanou průměrnou délku života.